

π. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ
ΠΡΩΤΟΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΣ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΘΡΟΝΟΥ
ΜΑΣΤΕΡ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ - ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΣ - ΠΟΙΗΤΗΣ
ΓΕΝΙΚΟΣ ΑΡΧΙΕΡΑΤΙΚΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΟΣ Ι. Μ. ΖΑΚΥΝΘΟΥ

ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΥΠΑΡΞΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΚΑΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ

ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΟΥ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΟΣ

1. Ἡ σχέση Χριστιανῶν καί Μουσουλμάνων μέσα ἀπό: α) Τό κείμενο τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ, *Περί Αἱρέσεων*¹, στό τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ ὁποῖου πραγματεύεται τό Ἰσλάμ (κεφ. 100), τήν *Θρησκεία τῶν Ἰσλαμιτῶν*, β) τήν ἀφήγηση τοῦ Ἱμπν Μπαττούτα² γιά τήν ἐπίσκεψή του στήν Κωνσταντινούπολη, γ) τό διήγημα τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη, *Ὁ Ξεπεσμένος Δερβίσης*³ καί δ) τό διήγημα τοῦ Φώτη Κόντογλου, *Ὁ καπετάν-Στέλιος κι ὁ Βασίφ-εφέντης*⁴.
2. Ἡ στάση τοῦ κάθε κειμένου ἀπέναντι στήν ἄλλη πίστι. Συνοπτικά ἐπισημαίνονται θεολογικές «ἀρχές», πεποιθήσεις πού φανερώνει τό καθένα, σημεῖα σύγκλισης ἢ ἀπόκλισης, ἐπιχειρήματα πού προβάλλει.
3. Ἡ στάση τοῦ κάθε κειμένου σέ συσχετισμό μέ τίς διάφορες θεολογικές ὀρθόδοξες τάσεις, οἱ ὁποῖες ἔχουν ὑπάρξει ἔναντι τοῦ Ἰσλάμ μέσα στήν ἱστορία, μέσα ἀπό τό μελέτημα τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Τιράνων καί πάσης Ἀλβανίας Ἀναστασίου Γιαννουλάτου, *«Ὁ διάλογος μέ τό Ἰσλάμ ἀπό ὀρθόδοξη ἄποψη»*. Ἐν καί κατά πόσο τό πνεῦμα ἢ ἡ ἐπιχειρηματολογία καθενός ἀπό τά ὡς ἄνω τέσσερα κείμενα βρίσκεται σέ ἀντιστοιχία (ἢ σέ ἐγγύτητα) πρὸς τό πνεῦμα καί τήν ἐπιχειρηματολογία διαφόρων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, οἱ ὁποῖοι κατά καιροὺς ἀσχολήθηκαν μέ τό Ἰσλάμ.

¹ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, *PG* 94, 765A.

² Ἱμπν Μπαττούτα, *Ταξίδια στήν Ἀσία καί τήν Ἀφρική 1325-1354*, εἰσαγωγή-μετάφραση-σημειώσεις: Σίσσυ Σιαφάκα, ἐκδ. Στοχαστής 2005, σσ. 136-144.

³ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη, *Ὁ ξεπεσμένος Δερβίσης*, ἐκδ. Μυθονία, Θεσσαλονίκη 2004.

⁴ Φώτη Κόντογλου, *Τό Αἶβαλί ἢ πατρίδα μου*, Ἐκδοτικός Οἶκος «Ἀστήρ» (7η ἔκδοσι), Ἀθῆναι 1995, σσ. 118-124 [τό διήγημα: «Ὁ καπετάν-Στέλιος κι ὁ Βασίφ-εφέντης»].

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ σύγχρονη παραδοξότητα ἢ καί ραγδαιότητα τῆς συνάντησης τῶν λαῶν καί τῶν πολιτισμῶν τους, ἡ διαδικτύωση τῶν προσώπων καί τῶν ἀπρόσωπων καταστάσεών τους, ἀλλά καί ἡ διάθεση (ἢ –ἐνίοτε– ἀπόταξη, ἀνάλογα ἀπό ποιά πλευρά βλέπει κανεῖς τά πράγματα) ὄσμωσης μεταξύ τῶν ἑτεροτήτων, ἀναδεικνύουν τό πρόβλημα τῶν σχέσεων μεταξύ τῶν διαφορῶν θρησκειῶν, ἐν προκειμένῳ μάλιστα μεταξύ τοῦ Χριστιανισμοῦ καί τοῦ Ἰσλάμ.

Ἦδη στόν αἰῶνα μας –κληρονόμια τοῦτο καί τῶν προγενέστερων αἰώνων, μάλιστα δέ τῆς πάλαι ποτέ ὀθωμανικῆς ἐπικυριαρχίας ἐπί τῆς Ρωμοσύνης– οἱ Χριστιανοί συγγνωτίζοντα μέ τούς Ἄλλους τοῦ Ἰσλάμ, καί τοῦτο ἐπιφέρει πολλά καί διάφορα προβλήματα στήν καθημερινότητα τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, τά ὅποια –οὕτως ἢ ἄλλως– τίθενται κατά καιροῦς ἐντός τοῦ πλαισίου τοῦ διαλόγου μέ τό Ἰσλάμ, ὁ ὁποῖος διεξάγεται ὑπό τήν πρωτοκαθεδρία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἀπό πλευρᾶς Ὁρθοδόξων.

Στήν ἀνά χειρᾶς ἐργασία μας, θά γίνει προσπάθεια ἀνάδειξης σημείων καί στοιχείων τῆς συνάντησης τῶν δύο αὐτῶν πίστεων στήν διαχρονία τῶν σχέσεων Χριστιανῶν καί Μουσουλμάνων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Κείμενο ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκينوῦ

Τό κείμενο τοῦ ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκينوῦ, τό ὁποῖο πρῶτο μεταχειρίζομαστε γιά τήν ψαύση τῶν σχέσεων Χριστιανῶν καί Ἰσλάμ, ἐντάσσεται στό πλαίσιο τῆς στάσης τῶν Βυζαντινῶν ἀπέναντι στούς Μουσουλμάνους. Κατ' αὐτή τήν πρώτη φάση τῆς συνύπαρξης καί τοῦ διαλόγου, ὁ ὁποῖος ἐκ τῶν πραγμάτων ἄρχισε νά ἀναπτύσσεται, οἱ Χριστιανοί ἀντιμετωπίζουν μέ σκωπτικό ἢ καί ὑποτιμητικό τρόπο τήν νεοφανῆ διδασκαλία. Ὁ Δαμασκινός μάλιστα, ἀναφερόμενος σέ αὐτήν, γράφει χαρακτηριστικά: «*Τινά δέ συντάγματα ἐν τῇ παρ' αὐτοῦ βίβλῳ χαράξας γέλωτος ἄξια το σέβας αὐτοῖς οὕτω παραδίδωσι*». Τήν χαρακτηρίζει, ἐξάλλου, «*λαοπλανῆ θρησκείαν τῶν Ἰσμαηλιτῶν*» καί «*πρόδρομον τοῦ Ἀντιχρίστου*».

Γενικῶς, ὁ ἐκκλησιαστικός πατέρας, στό κείμενό του, συνοψίζει πῶς προῆλθε τό Ἰσλάμ, τά κεντρικά σημεία τῆς διδασκαλίας του, στοχεύοντας μάλιστα στίς ἀποκλίσεις ἀπό τόν Ἰησοῦ Χριστό, ὁ ὁποῖος κατ' αὐτήν εἶναι κτιστός Λόγος τοῦ Θεοῦ, ἀλλά ὄχι ἄκτιστος, ὅπως πιστεύουν οἱ Χριστιανοί. Στό κείμενο τοῦτο δέν γίνεται προσπάθεια ἀναίρεσης τῶν νέων αὐτῶν πιστευμάτων ἢ ἀντιπαράθεσης μέ τήν ἄλλη θρησκεία, ἐπειδή ἀπευθύνεται σέ χριστιανικό κοινό, τό

όποιο έχει ήδη έμπεδώσει, δίχως περαιτέρω άμφισβητήσεις, τήν πεποιθήσή του.

Άπλως ό Δαμασκινός λέγει εύθαρσώς ότι τό Ίσλάμ έτοιμάζει τόν δρόμο του Άντιχρίστου. Τούτη ή έκτίμηση δέν άποτελεί μιά κάποια ύποτιμητική έκφραση εναντίον του Άλλου, αλλά μιά ξεκάθαρη θεολογική θεώρηση. Η έκφραση αυτή παραπέμπει εύθέςως στην παραδεδομένη παραδοχή της Παλαιάς Διαθήκης περί της «δαμονίας» όλων των έθνικων θεων⁵. Χρειάζεται πάντως έδώ νά επισημανθεί ότι ή αύστηρή αυτή εκτίμηση άφορά σέ αυτά καθ'εαυτά τά έξωχριστιανικά πιστεύματα καί μόνον· όχι στους ανθρώπους, οί όποιοι τά πρεσβεύουν.

Κατά τήν έποχή του χριστιανικού Βυζαντίου, πλῆθος ἦταν οί θεολογικές πραγματείες, οί όποίες παρήχθησαν ένόψει της ισλαμικής όρμης για έξάπλωση, άν καί κατ' άρχήν θεωρήθηκε άνάξια προσοχής καί γελοία υπόθεση, όπως διαπιστώθηκε ήδη μέσα άπό τό έν λόγω κείμενο του Δαμασκινου⁶.

Σέ μιά δεύτερη φάση της συνύπαρξης, δηλαδή άπό τά μέσα του 9ου έως τά μέσα του 14ου αιώνα, ή Κωνσταντινούπολη άποτελέσε τό κέντρο της θεολογικής αντιμετώπισης του Ίσλάμ. Δεδομένου ότι, σύν τῷ χρόνῳ, άναδεικνυόταν ως άπειλή για τήν αυτοκρατορία, ή αντιμετώπιση υπῆρξε σκληρότερη, σέ θεολογικό επίπεδο. Ξεχωρίζουν τά κείμενα του Σαμωνά Γάζης, του Εύθυμιού Ζιγαβνου, του Νικίτα Χωνιάτη, του Βαρθολομαίου του Έδεσπνου καί λοιπων⁷.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Κείμενο Ίμπν Μπαττούτα

Ο Ίμπν Μπαττούτα, Μαροκινός περιηγητής του ΙΔ΄ αιώνα⁸, στό βιβλίο του

⁵ Ψαλμ. 95, 5.

⁶ Βλ. σχετικά, Αρχιεπισκόπου Τιράνων καί πάσης Άλβανίας Άναστασίου Γιαννουλάτου, *Παγκοσμότητα καί Όρθοδοξία*, έκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2000, σ. 140 έξ.

⁷ Βλ. ό.π., σ. 142. Προβλ. Β. Άδραχτά, «Οί επιστημονολογικές προκειμένες της συνάντησης Όρθοδοξίας καί Ίσλάμ», στό: Βασιλείου Άδραχτά - Άγγέλου Βαλλιανάτου - Σωτηρίου Δεσπότη, *Η Όρθοδοξία στον 20ό αιώνα*, έκδ. Έλληνικό Άνωκτό Πανεπιστήμιο, τ. 3 (*Ο Διάλογος της Όρθοδοξίας με Δύση καί Ανατολή*), σσ. 164-166.

⁸ Για τόν Ίμπν Μπαττούτα (1304-1377), βλ. συνοπτική άποτίμηση, στό Έλένης Κονδύλη-Μπασούκου, *Εισαγωγή στή Λογοτεχνία των Άράβων*, 5η έκδ. Έλληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001, σ. 323-326. «Ο Άμπου Άμπνταλλάχ Μωχάμεντ Ίμπν Ίμπραχίμ, γνωστός με τό οικογενειακό του όνομα Ίμπν Μπαττούτα, ξεκίνησε σέ ηλικία εικοσιενός ετών άπό τήν γενέθλια πόλη του, τήν Ταγγέρη για τό προσκύνημα στή Μέκκα. Τό ταξίδι του όμως δέν σταμάτησε εκεί. Για τά επόμενα είκοσι πέντε χρόνια επισκέφθηκε τήν Αίγυπτο, τήν Συρία, τό Ιράκ, τήν Μικρά Άσία, τήν Κωνσταντινούπολη, τίς περιοχές του Μεγάλου Χάν των Μογγόλων, τήν Ίνδία. Ο σουλτάνος του Δελχί τόν έστειλε σάν πρεσβευτή του στην Κίνα. Τό 1349 διέφυγε τόν θάνατο άπό τήν πανούκλα στή Συρία, καί έφθασε μέχρι τήν Ανδαλουσία, καί κατόπιν επισκέφθηκε τήν Χώρα των Μαύρων, στον Νίγηρα

«*Ταξίδια στην Ασία και την Αφρική 1325-1354*», και μάλιστα στο υπό εξέταση απόσπασμα, διασώζει πολύ χρήσιμες πληροφορίες για την συνύπαρξη Χριστιανών και Μουσουλμάνων στην Κωνσταντινούπολη, κατά την ευαίσθητη αυτήν εποχή. Παρότι πρόκειται για έναν αλλόπιστο, ως ξένος είναι φιλοξενούμενος του αυτοκράτορα, απολαμβάνοντας μάλιστα πολλής τιμής και ιδιαίτερης προστασίας. Στο κείμενο δέν γίνονται θεολογικές αναφορές, εκτός από την αναφορά στον Ίησού και τον χαρακτηρισμό του ως «*ψευτο-Ίησού*», σέ σχέση με τον Σταυρό του, δεδομένου ότι, κατά τους Μουσουλμάνους, ο Ίησούς ανελήφθη στους ουρανούς και κάποιος άλλος πῆρε την θέση του ἐπί τοῦ ξύλου τοῦ Σταυροῦ.

Ἡ τιμή στον αλλόπιστο φιλοξενούμενο ἐξαίρεται πολύ περισσότερο, όταν ο πατέρας του αυτοκράτορα (πρώην αυτοκράτορας και νῦν μοναχός) πληροφορεῖται ότι ο ἐπισκέπτης βρίσκεται στην Πόλη, προερχόμενος από τους Ἁγίους Τόπους. Λέγει, πλημμυρισμένος ἀπό θαυμασμό: «*(...)σφίγγω τό χέρι πού μπῆκε στην Ἱερουσαλήμ και τό πόδι πού περπάτησε μέσα στο Ναό τοῦ Βράχου και τή μεγάλη ἐκκλησία τοῦ Ἱεροῦ Βράχου και τῆς Βηθλεέμ*». Ὁ ἴδιος ο Μπαττούτα καταπλήσεται γιά τήν τιμή πού τοῦ ἐπιφυλάσσεται, ἐπειδή –άν και ἄλλης πίστεως– ἔχει διαβεί τήν Ἱερουσαλήμ. Ἐδῶ βεβαίως χρειάζεται πάντως νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀνωτέρω ἀβροφροσύνη και ὁ σεβασμός, οὐδόλως δηλοῖ προσχώρηση στην πίστη τοῦ Ἄλλου. Ἐνῶ τιμᾶται ὁ Σαρακηνός περιηγητής, ἐπειδή ἔχει ἐπισκεφθεῖ τά χριστιανικά προσκυνήματα, ἐντός ὀλίγου δέν τοῦ παραχωρεῖται τό δικαίωμα νά εἰσέλθει στην ἐκκλησία, ἀφοῦ δέν θά ἦταν διατεθειμένος νά προσκυνήσει τόν Σταυρό, ὅπως συνηθίζταν⁹.

Γενικῶς, ἀπό τήν διήγηση τοῦ Μπαττούτα, φαίνεται καθαρά ἡ ἱκανοποίησή του ἀπό τήν γνωριμία μέ τήν καθημερινή ζωή και τά ἱερά καθιδρύματα τῶν Χριστιανῶν τῆς Κωνσταντινούπολης.

Κατά τόν κρίσιμο αἰῶνα ἀπό τά μέσα τοῦ 14ου αἰῶνα ἕως τήν Ἄλωση τῆς

ποταμιῶ, πού ρημιζόταν γιά τόν ἀμύθητο πλοῦτο της. Ἐῖνα ὁ μοναδικός περιηγητής τοῦ Μεσαίωνα πού ἐπισκέφθηκε τίς χώρες ὄλων των μουσουλμάνων ἀρχηγῶν τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου, ἕνα ταξίδι 75.000 περίπου μιλίων. Ὁ Ἱμπν Μπαττούτα διηγήθηκε τήν θαυμαστή ἱστορία τῶν ταξιδιῶν του στόν γραμματέα τοῦ σουλτάνου τῆς Φέζ, πού και διασώθηκε ὡς τίς μέρες μας. Ὁ ἀναγνώστης τῆς σειράς τῶν «*Ανακαλύψεων*» ἔχει τήν εὐκαιρία νά ἔρθει σέ ἐπαφή ὄχι μόνο μέ ἕνα πρωτοπόρο ταξιδευτή τοῦ μεσαιωνικοῦ κόσμου, ἀλλά και μέ ἕναν ἐξαιρετο ἀφηγητή πού ἔχει πάρει ἀπό καιρό τί θέση του στην ἀραβική και παγκόσμια φιλολογία». [Απόσπασμα ἀπό τήν εἰσαγωγή τῆς μεταφράστριας Σίσσυς Σιαφάκα, στό βιβλίο του *Ταξίδια στην Ασία και την Αφρική 1325-1354*, ἐκδ. Στοχαστής 2005].

⁹ Πρβλ. Θανάση Ν. Παπαθανασίου, «Χριστιανισμός και Ἰσλάμ. Ὅψεις τῆς πρώτης συνάντησής τους», Περιοδικό *Ἐξοδος στην Κοινωνία και τή Ζωή*, τ. 8 (12) [1992] 30.

Πόλης (τρίτη φάση τῶν ἰσλαμοχριστιανικῶν σχέσεων, κατά τόν Ἀρχιεπίσκοπο Ἀναστάσιο Γιαννουλάτο), οἱ ἀντιπαραθέσεις ἔχουν μειωθεῖ αἰσθητά, μάλιστα δέ, σέ ἐπίπεδο καθημερινότητας, ἔχουν διαμορφωθεῖ σχετικῶς καλές σχέσεις μεταξύ τῶν ἀνθρώπων τῶν δύο θρησκευμάτων, ὅπως διαπιστώνεται στό ἐν λόγω περιγηνητικό κείμενο. Σέ θεολογικό ἐπίπεδο, σπουδαῖοι θεολόγοι (ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καί Ἰωσήφ Βρυέννιος) καί αὐτοκράτορες (Ἰωάννης Στ΄ Καντακουζηνός, Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος) ἔχουν ἀναπτύξει τόν διάλογο, τόν ὁποῖον μάλιστα ἐπιζητοῦν, διότι θεωροῦν ὅτι, μέσῳ αὐτοῦ, θά προσεγγίσουν περισσότερο τούς πιστούς τοῦ Ἰσλάμ καί θά κατορθώσουν ἐνδεχομένως νά τούς μεταπεισουν, ὀδηγώντας τους στήν ἀλήθεια τῆς χριστιανικῆς πεποιθήσεως.

Μιά πρώτη ἀνάγνωση τοῦ Ἰσλάμ ἀπό πλευρᾶς βυζαντινῶν θεολόγων αὐτῆς τῆς ἐποχῆς βλέπει τόν Μωάμεθ ὡς Ἀντίχριστο, θεώρηση πού ἐγκαταλείπεται ἀργότερα. Τότε ἡ διαλεκτική ἀφορᾷ σέ σύγκριση ἀφενός μὲν τῆς ζωῆς τοῦ Ἰησοῦ καί τοῦ Μωάμεθ, ὕστερα δέ τῆς Ἀγίας Γραφῆς καί τοῦ Κορανίου, ἀναδεικνύοντας τήν ὀπισθοδρομικότητα τῆς μουσουλμανικῆς ἐκδοχῆς τῶν πραγμάτων, ὅπως π.χ. τήν περί οἰκογενειακοῦ δικαίου ἡ «*ἱεροῦ πολέμου*» διδασκαλία¹⁰. Σύν τῷ χρόνῳ ὅμως ὁ χριστιανο-ἰσλαμικός διάλογος ἀποκτᾷ σοβαρότητα, ὅπως τόν συναντᾶμε στά κείμενα τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ὁ ὁποῖος, ἐμμένοντας στίς δικές του πεποιθήσεις, ἐπιθυμεῖ νά πείσει τούς συνομιλητές του, ἐκκινώντας ἀπό τά ὅσα κοινά στοιχεῖα μεταξύ τῶν δύο πίστεων¹¹. Ἐκεῖνο πού πρυτανεύει στήν διαλεκτική μέθοδο τοῦ Παλαμᾶ εἶναι ἡ διαλλακτικότητα, ἡ μετριοπάθεια καί ἡ συλλογιστική ἐπιχειρηματολογία¹², παρᾶ τό γεγονός ὅτι ὁ ἴδιος βιώνει τήν καθημερινότητά του σέ ἄσχημες συνθηκῆς ὡς αἰχμάλωτος τῶν Τούρκων. Τοῦτο ὅμως ὑποκρύπτει καί κάτι ἐξόχως σημαντικό: Ἡ διαθρησκευτικότητα ἀναπτύσσεται ὑπό ἄνιστους ὅρους, οἱ δέ Ὀρθόδοξοι βρίσκονται σέ ἄκρως μειονεκτική θέση. Ἡ ἐπικυριαρχία τοῦ Ἰσλάμ εἶναι καλπάζουσα, τό δέ Βυζάντιο φυλλορροεῖ καί γρήγορα μαραίνεται¹³.

¹⁰ Βλ. Σχετικά στό *Ἀρχιεπισκόπου Ἀναστασίου*, ὁ.π., σσ. 143-145.

¹¹ Βλ. ὁ.π., σ. 146.

¹² Βλ. *Β. Ἀδραχτᾶ*, ὁ.π., σ. 167.

¹³ Βλ. ὁ.π., σ. 168.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄ Κείμενο Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη

Μετά τήν Ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀπό τά μέσα τοῦ 15ου αἰώνα μέχρι τά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα, εἶναι –σύμφωνα μέ τόν Ἀρχιεπίσκοπο Ἀναστάσιο Γιαννουλάτο– ἡ περίοδος κατά τήν ὁποίαν σταμάτησε ὁ διάλογος Ὁρθοδοξίας καί Ἰσλάμ καί τήν θέση του πῆρε γιά μέν τούς Ὁρθοδόξους ἡ σιωπή καί ἡ ἀντίσταση, γιά δέ τούς Μουσουλμάνους ὁ μονόλογος τοῦ ἐπικυρίαρχου¹⁴. Βεβαίως, σέ ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις ὁ διάλογος δέν ἔπαυε· συνεχίζόταν μέ μίαν ἀξιοπρόσεκτη ἰδιουτυπία: Ἐπειδή ἀκριβῶς ὁ πραγματικός διάλογος προϋποθέτει ἀλληλοσεβασμό, ἐλευθερία καί ἰσοτιμία¹⁵, πρυτανεύει ἐδῶ ἡ «συνομιλία» διά τοῦ μαρτυρίου, τοῦ μονολόγου ἢ τῆς σιωπῆς τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς ἐν ἀναμονῇ τῆς Μεγάλης Κυριακῆς τῆς Ἀνάστασης. Ἐπί τέσσερις ὁλόκληρους αἰῶνες δοκιμάσθηκε ἡ ὑπομονή, ἄνθισε τό αἷμα πλήθους Ρωμῶν κι ἐμφανίσθηκαν εἴτε οἱ Νεομάρτυρες, εἴτε οἱ «Κρυπτοχριστιανοί», ὡς συνέπεια τῆς φρονταμενταλιστικῆς, ἐξισλαμιστικῆς καί ἄκρως φανατικῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἐπικυρίαρχων Ὀθωμανῶν¹⁶.

Βρισκόμαστε ἤδη στά 1896, ἔχει τότε ὀλοκληρωθεῖ ἡ μακρά ἐποχή τῆς Ὀθωμανικῆς Κυριαρχίας στήν Ἑλλάδα καί ὁ Παπαδιαμάντης γράφει γιά τήν περίπτωση ἑνός «Ξεπεσμένου δερβίση», τοῦ ὁποίου τό ὄνομα δέν ἀναφέρεται καί στό διήγημα. Γιά τήν κοινωνία τῆς Ἀθήνας, ὅπου βρέθηκε νά κυκλοφορεῖ αὐτός ὁ ἀλλόθρησκος θρησκευτικός λειτουργός, δέν ἔχει σημασία ποιός εἶναι καί σέ τί πιστεύει, ἀλλά ἀντιμετωπίζεται ὡς ἕνας ἐμπερίστατος συνάνθρωπος, ὁ ὁποῖος χρίζει στοργῆς καί βοήθειας, μέσα σ’ ἕνα περιβάλλον χριστιανικό.

Στό διήγημα δέν ἔχουμε θρησκευτικές ἀναφορές. Πρόκειται γιά ἕνα λογοτέχνημα, ἀπό τήν γνωστή καί πολυαγαπημένη γραφίδα τοῦ Μεγαλέξανδρου τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων, ὅπου ἀποτυπώνονται ἀκτινογραφούμενες οἱ ἀνθρώπινες σχέσεις, δίχως τούς ὁποίους θρησκευτικούς παραγκωνισμούς ἢ καί ἐνδεχόμενους παροξυσμούς μιᾶς εὐσεβοφάνειας. Ἐκεῖνο τό ὅποιο θριαμβεύει ἐδῶ εἶναι ἡ Ἀγάπη, ὅπως ἄλλωστε ὑπαγορεύεται ἀπό τήν χριστιανική πίστη, μιᾶ πίστη ἡ ὁποία ἀγκαλιάζει τόν κάθε Ἄλλον, τόν Διαφορετικό, τόν Ξένο, τόν Ἐμπερίστατο μέ κάθε ἔννοια. Ὁ Ρωμῖός κρύβει τόν πέννητα καί πλά-

¹⁴ Βλ. σχετικά, *Ἀρχιεπισκόπου Ἀναστασίου*, ὁ.π., σ. 152.

¹⁵ Βλ. ὁ.π., σ. 164.

¹⁶ Βλ. ὁ.π., σ. 153 ἐξ.

νητα Δερβίση στό βάθος μιᾶς σήραγγας, καθώς ἄλλοτε ὁ Ἰωσήφ ὁ ἀπό Ἄρι-
μαθαίας ἔναν ἄλλον Ξένο καί Πλάνητα¹⁷.

Οὐδόλως ἀγγίζεται ἢ ἐξετάζεται τό θέμα τῆς πίστεως αὐτοῦ τοῦ Ἄλλου,
ὅπως συνέβη στήν πρώτη περίπτωση τῆς ἐργασίας μας (κεείμενο ἀγίου Ἰωάν-
νου τοῦ Δαμασκνοῦ), μίτε θίγονται ζητήματα περὶ τοῦ ποιός καί πῶς μπορεῖ
νά σωθεῖ, ὅπως θά διαγνώσουμε στό διήγημα τοῦ Κόντογλου πού ἔπεται, ἀλλά
ἀσχολεῖται μέ τήν θέση πού τοῦ ἀρμόζει ὡς ἀνθρώπου ἀνάμεσα σέ συνανθρώ-
πους του, δίχως νά προαπαιτεῖται κάποια ἀρμόδια ἐτικέτα ἢ ἡ ὁποιαδήποτε
ὁμολογία πίστεως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄ Κείμενο Φῶτη Κόντογλου

Τό διήγημα «*Ὁ Καπετάν-Στέλιος καί ὁ Βασίφ-Εφέντης*» ἔχει γραφεῖ στίς
ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα καί ὁ συγγραφέας του, ὁ πολὺς λογοτέχνης καί ἀγογράφος
Φῶτης Κόντογλου, ἔχει ἤδη ἀφομοιώσει ὅλη τήν ἱστορική διαδρομή τῶν σχέσεων
τῶν δύο θρησκείων. Αὐτές οἱ σχέσεις ἀναφαίνονται στό προκειμένο λογοτέχνημα
ἰδιαίτερα φιλικές ἕως θερμές. Μεταξύ τῶν δύο φίλων, τοὺς ὁποίους διαφοροποιεῖ
μόνον ἡ πίστη, ἐπικρατεῖ σεβασμός τῶν προσωπικοτήτων καί τίποτε δέν εἶναι
δυνατόν νά διαπαράξει τήν φιλία τους, τήν ἐδραιωμένη σέ στέρεα θεμέλια.

Μέσα στό κείμενο διαπιστώνουμε βεβαίως ἕναν βασικό προβληματισμό γιά
τό θέμα τῆς ἄλλης πίστεως τοῦ Βασίφ-Εφέντη, κάτι πού δέν διαγνώσθηκε στό
προηγούμενο παπαδιαμαντικό κείμενο, ὅμως ἐντέλει –δεδομένου μάλιστα τοῦ
αἰφνίδιου θανάτου του– τίθεται ἀπό πλευρᾶς τοῦ Καπετάν-Στέλιου τό ζήτημα
τοῦ ποιός ἔχει παρηγοσία ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καί ποιός βρίσκει σωτηρία. Ἐκεῖνος,
ὁ ὁποῖος ἔχει μεταλάβει τοῦ χριστιανικοῦ βαπτίσματος, ὁ Τοῦρκος, ὁ Ρωμιός,
ἢ ἐκεῖνος πού ἔχει καλή ψυχή, ὅπως ὁ καλοκάγαθος Μουσουλμᾶνος φίλος, ὁ
ὁποῖος διέθετε ψυχή καλύτερη καί ἀπό τῶν Χριστιανῶν; Τό ἔργο τῆς σωτηρίας
τῆς ἀνθρωπότητας ἐκ μέρους τοῦ Χριστοῦ σέ ποιούς ἐντέλει ἀφορᾷ; Μόνον
στούς Χριστιανούς ἢ σέ ἀπαξάπαντες τοὺς ἀνθρώπους; Ἡ χριστουγεννιάτικη
καί συνάμα λυπητερή προσευχή τοῦ Καπετάν-Στέλιου εἶναι κρυστάλλινα ἀγα-
πητική καί ξεκάθαρα θεολογική¹⁸, καταλήγει μάλιστα νά ἀποτελεῖ καί ἐπιμνη-

¹⁷ Βλ. Σχετικά: Στέλιου Παπαθανασίου, «Ὁ Ξεπεσμένος δερβίσης καί ὁ θρίαμβος τῆς ἑτερότητας», Ἡλεκτρονική Βιβλιοθήκη τοῦ Παιδαγωγικοῦ Ἰνστιτούτου: <http://www.pi-schools.gr/lessons/religious/syn.prosgiseis/thr.proseg/40.pdf> (ἀνάκτηση: 8.7.2022).

¹⁸ «Ἡμαρτὸν σοι, Κύριε, γιὰ ἕναν ἀλλόθρησκο νά τό πάρω τόσο βαριά, σά νά ἔτανε αἷμα μου, σά

μόσυνη δέσνη πρὸς τὸν Κύριο Χριστό, ὑπὲρ ἀναπαύσεως καὶ συγχωρήσεως τοῦ ἀλλόθρησκου φίλου του!

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄ Πρὸς ἓναν «διάλογο ζωῆς»

Στὴν σύγχρονη φάση τῶν σχέσεων Χριστιανῶν καὶ Μουσουλμάνων, σέ ἐπίπεδο θεολογικῆς διαθρησκευακότητος, ἐξέχουσα φυσιογνωμία ἀπὸ πλευρᾶς Ὁρθοδόξων εἶναι ὁ σημερινὸς Ἀρχιεπίσκοπος Τιράνων καὶ πάσης Ἀλβανίας Ἀναστάσιος Γιαννουλάτος, διαπρεπὴς θρησκευτολόγος καὶ ἀναγνωρισμένος ἱεραπόστολος, ὁ ὁποῖος διακρίνεται γιὰ τὴν ἀνοικτότητα στὴν σκέψη καὶ τὴν στάση του ἐπὶ κομβικῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἀντιμετωπίζει ἡ σύγχρονη ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ, πολὺ περισσότερο ὅσον ἀφορᾷ στὶς χριστιανο-ισλαμικὲς σχέσεις.

Κατ' ἀρχὴν ὑποστηρίζει τὴν ἐπιθυμία καὶ ἀναγκαιότητα τῆς σύγχρονης ἐποχῆς γιὰ διάλογο, δεδομένου ὅτι ἡ μακραίωνη συμβίωση τοῦ ὀρθόδοξου καὶ τοῦ μουσουλμανικοῦ κόσμου δημιούργησε ἤδη ἀπὸ μόνῃ τῆς ἓναν «διάλογο ζωῆς»¹⁹. Ὡς ἐκ τούτου, ὁ ἴδιος στὰ κείμενά του κατορθώνει νὰ ἐπικαλεσθεῖ ἀπὸ τίς δύο θρησκευτικὲς κοινὲς στιγμὲς καὶ μνῆμες, οἱ ὁποῖες θὰ μπορούσαν νὰ ἀποτελέσουν σταθερὰ σημεῖα ἐκκίνησης γιὰ τὴν συνάντηση καὶ τὴν ἀναδιαπραγματεύσῃ τους. Ὁ Ἀβραάμ καὶ ὁ Ἰησοῦς εἶναι τὰ δύο πρόσωπα, διὰ τῶν ὁποίων μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ τὸ προσδοκώμενο²⁰. Αὐτὴ ἡ διαπιστωμένη καὶ ἐν πολλοῖς θαυμαστὴ ἀνοικτότητα τοῦ Γιαννουλάτου σέ καμιά περίπτωσι δὲν σημαίνει παραθεώρηση τῶν ἐκατέρωθεν διαφορῶν ἢ διαστάσεων. Ἀντίθετα, τίς μεταχειρίζεται ὡς στοιχεῖα ἀλληλοκατανόησης τῶν διαφορετικότητων καὶ ἰδιατεροτήτων τοῦ Ἄλλου²¹.

Βεβαίως, χρειάζεται νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀναστάσιος δροῦσε ἀνέκαθεν καὶ δρᾷ διαρκῶς στὸ πλαίσιο τοῦ Διαλόγου, ὁ ὁποῖος καλλιεργεῖται ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, κατὰ τὸν 20ό αἰῶνα, μέχρι καὶ τίς ἡμέρες μας. Ὁ πρωτοκορυφαῖος τῶν Ὁρθοδόξων, ὁ σημερινὸς Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης

νά ἴτανε ἀδερφός μου! Μὰ ἄραγε ὁ Χριστὸς ἦρθε σέ τοῦτον τὸν κόσμο μόνο γιὰ μᾶς τοὺς βαπτισμένους, καὶ δὲν ἦρθε γιὰ ὅλον τὸν κόσμο, γιὰ κάθε ἄνθρωπο πού ἔχει καλὴ ψυχὴ, τί Τοῦρκος, τί Ρωμὸς; Ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων καὶ πάσης σαρκός, ἀνάπαυσε καὶ συγχώρεσε καὶ τὸν Βασίλ-
ἐφέντη, πού εἶχε ψυχὴ πῶ καλὴ ἀπὸ μᾶς τοὺς χριστιανούς!» [Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ ἀκροτελεύτια
παράγραφος τοῦ ἐν λόγῳ διηγήματος τοῦ Φ. Κόντογλου].

¹⁹ Βλ. *Ἀρχιεπισκόπου Ἀναστασίου*, ὁ.π., σ. 163.

²⁰ Βλ. *Β. Ἀδραχτᾶ*, ὁ.π., σ. 169.

²¹ Βλ. ὁ.π., σ. 170.

χης Βαρθολομαῖος Α΄, δέν παραλείπει σέ κάθε περίπτωση καί κυρίως στά διεθνή fora, ὅπου παρίσταται ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, νά τονίζει τήν ἀναγκαιότητα τοῦ διαλόγου μέ ὄλες τίς θρησκείες καί κυρίως μέ τό Ἰσλάμ²², ὑπό τά νεώτερα καί δυσσίωνα πλέον δεδομένα τῆς διεθνοῦς ἀκαταστασίας καί τῶν τρομοκρατικῶν φαινομένων (μέ «σμεῖο μηδέν» τήν 1η Σεπτεμβρίου 2001), τά ὅποια χρῆζουν ιδιαίτατης προσοχῆς στήν προσέγγιση καί τήν ἀντιμετώπισή τους²³.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ὅπως διαπιστώνεται ἐπαρκῶς ἀπό τά τέσσερα κείμενα, τά ὅποια ἀνωτέρω μεταχειρισθήκαμε ὡς πηγές, ἡ συνάντηση καί συνύπαρξη τῶν δύο θρησκειῶν, μέσα στούς αἰῶνες, δέν ἦταν πάντα ἐναντιότητα καί πολεμική. Ὑπῆρξαν μεγάλα διαστήματα ὑποφερτῆς –κάποτε φιλικῆς– συμβίωσης²⁴, διότι πρῶτάνευσε ἡ ἀναγκαιότητα τῆς συνύπαρξης καί τοῦ διαλόγου.

Ἄξιζει νά ἐπισημανθεῖ ὅτι στόν καθημερινό βίω τῶν Ὁρθοδόξων μέ τό λεγόμενο «λαϊκό Ἰσλάμ» παρατηρήθηκε μιά διαθρησκευακότητα, ἡ ὅποια κάποτε

²² Γιά παράδειγμα: «Ὁ Πατριάρχης Βαρθολομαῖος μέ τήν Πρωτοβουλία Βλατάδων, ἡ ὅποια ἀναλήφθηκε μέ τήν ἐγκρισί του τό Μάιο τοῦ 2006 στήν ὁμώνυμη Ἱερά Μονή Θεσσαλονίκης, συνέβαλε ἀποφασιστικά στή συμφιλίωση καί τήν εἰρήνη μεταξύ τῶν λαῶν τῶν Βαλκανίων, ὅπως στήν περίπτωση τῆς Βοσνίας. Μαζί μέ τόν Πατριάρχη Παῦλο τῆς Σερβικῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας προώθησαν τή συνεργασία μεταξύ τῶν καθολικῶν, μουσουλμανικῶν καί ὀρθόδοξων κοινοτήτων τῆς πρώην Γιουγκοσλαβίας. Συγχρηματοδότησε ἐπίσης τό Συνέδριο γιά τήν Εἰρήνη καί τήν Συμφιλίωση στήν Κωνσταντινούπολη τό 1994, τό ὁποῖο ἔφερε κοντά Χριστιανούς, Μουσουλμάνους καί Ἑβραίους. Λίγο ἀργότερα, στό διαθρησκευακό συνέδριο στή Βέρνη τῆς Ἑλβετίας, συντάσσεται ἡ Διακήρυξη τοῦ Βοσπόρου, ἡ ὅποια ἐπανελάβε τό ἐξῆς: "Τό ἔγκλημα πού γίνεται στό ὄνομα τῆς θρησκείας εἶναι ἔγκλημα κατά τῆς θρησκείας". Στά χρόνια πού ἀκολούθησαν συνέχισε νά ὑποστηρίζει ἐμπρακτά τίς πρωτοβουλίες αὐτές, ταξιδεύοντας στό Μπαχρέν τό Σεπτέμβριο τοῦ 2000 μέ στόχο νά προωθήσει περαιτέρω τό διάλογο». [https://www.apostolicpilgrimage.org/el/backgrund-information/-/asset_publisher/5YKdJbXZNqGU/content/quick-facts-about-the-ecumenical-patriarchate (ἀνάκτηση: 5.2.2021)].

²³ «Μετά τήν τραγωδία τῆς 11ης Σεπτεμβρίου, ὁ Οἰκουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαῖος ταξίδεψε ἄκοπα μιλώντας γιά τό φᾶσμα τῆς διεθνοῦς τρομοκρατίας καί ἐνθαρρύνοντας τήν διαθρησκευακή ἐπικοινωνία καί δράση. Στά τέλη τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 2001, προοίδησε μαζί μέ τόν Ρομάνο Πρόντι, Πρόεδρο τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐπιτροπῆς, μᾶς μεγάλης διαθρησκευακῆς συνάντησης μέ θέμα «Ἡ Εἰρήνη τοῦ Θεοῦ στόν Κόσμο» στίς Βρυξέλλες, στήν ὅποια συναντήθηκαν οἱ σημαντικότεροι θρησκευτικοί ἡγέτες τοῦ Χριστιανισμοῦ, τοῦ Ἰσλάμ καί τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ. Οἱ σύνεδροι υπέγραψαν τή Διακήρυξη τῶν Βρυξελλῶν, ἡ ὅποια, μεταξύ ἄλλων, ἀνέφερε: "εἶναι εὐθὺνη τῶν θρησκευτικῶν ἡγετῶν νά ἀποτρέπουν αὐτές τίς ἐκδηλώσεις θρησκευτικοῦ ζήλου πού δέν συνάδουν μέ τή θρησκευτική πίστη". Καταδίκασε ἐπίσης τή βία, τήν τρομοκρατία καί τήν κακομεταχείριση τῶν ἀνθρώπων ἐπειδή καμία θρησκεία δέν τίς δικαιολογεῖ καί εἶναι ἀντίθετες στό πνεῦμα τῆς εἰρήνης καί τῆς δικαιοσύνης». [Ἰστόπος, ὅ.π.].

²⁴ Βλ. σχετικά, Ἀρχιεπισκόπου Ἀναστασίου, ὅ.π., σ. 139.

όδηγείτο έως και τόν συγκρητισμό. Κάποιοι Όρθόδοξοι ασπάστηκαν τό Ίσλάμ, διότι γοητεύτηκαν π.χ. από τούς νομοδιδασκάλους του Ίσλάμ, ενώ κάποιοι Μουσουλμάνοι έγιναν Χριστιανοί, διότι μαγνητίστηκαν από τά τελούμενα στους ναούς και τήν μυστηριακή ζωή του Χριστιανισμού²⁵.

Παρουσιάζοντας όλα τά άνωτέρω, δέν πρέπει πάντως νά ώραιοποιηθεί ή κατάσταση. Σέ όλες σχεδόν τίς περιπτώσεις τής άποτυπούμενης συμβίωσης, άν εξαιρέσουμε τήν περίοδο των Σταυροφοριών (όπότε οί σχέσεις γνώρισαν έντονο παροξυσμό, μέ εϋθύνη τής χριστιανικής Δύσης), οί Χριστιανοί και δή οί Όρθόδοξοι ήταν στήν δυσχερέστατη θέση του κατακτημένου, μέ όλες τίς άκραίες έως και φρικτές συνέπειες, τίς όποιες ύπνοει ό όρος. Κάποιες, άλλωστε, κοινωνίες Όρθοδόξων συνεχίζουν και σήμερα νά ζοϋν σέ μουσουλμανικά περιβάλλοντα, όπως π.χ. οί έναπομεινάτες Ρωμοί τής Κωνσταντινούπολης, οί όποιοι περιστοιχίζουν τήν «ελεύθερη πολιορκημένη» Μεγάλη του Χριστού Έκκλησία και τό άείφωτο Φανάρι.

Στήν άπορομαντικοποίηση των χριστιανο-ισλαμικών σχέσεων, τήν όποία θεωρούμε επιβεβλημένη²⁶, χρειάζεται νά προστεθεί ότι ό διενεργούμενος διάλογος λειτουργείται από χριστιανικής πλευράς κυρίως, ένω τό Ίσλάμ έν πολλοίς κωφεύει άπρόθυμο, επιχειρώντας συχνά-πυκνά νεώτερες εξάρσεις φονταμενταλισμού, μέ ό,τι αυτό συνεπάγεται. Ό Αρχιεπίσκοπος Άναστάσιος θέτει τά πράγματα στίς πραγματικές διαστάσεις τους: «[...] άντί νά μιλούμε γιά διάλογο του Χριστιανισμού, ή έστω των χριστιανών, μέ τό Ίσλάμ, είναι όρθότερο νά μιλούμε γιά διάλογο μερικών χριστιανών μέ λίγους μουσουλμάνους»²⁷.

Κλείνοντας τήν άνά χειρας έργασία, έμφατικά ισχυριζόμαστε ότι οί Χριστιανοί είμαστε διαχρονικά καταδικασμένοι σέ συνοδοιπορία μέ τούς Μουσουλμάνους και τό μόνο άσφαλές όχημα στό όποιο μπορούμε νά επιβιβασθούμε είναι ό διάλογος, χωρίς τόν όποιο τίποτε καλό και ώφέλιμο δέν μπορεί νά άποκτηθεί. Η άποφυγή παροξυσμών είναι τό ζητούμενο, μέ θεμέλιο τόν σεβασμό τής έτερότητας και τής διαφορετικότητας του άπέναντί μας. Μάλιστα δέ, στόν αιώνα των πολυειδών περιπλοκών σέ όλα τά επίπεδα των κοινωνιών, μέ τά νέα τεχνοκρατικά δεδομένα και τήν ήδη βιούμενη πολυπολιτισμικότητα,

²⁵ Βλ. ό.π., σ. 134 έξ.

²⁶ Πρβλ. όσα άξιοπρόσεκτα άναφέρονται στό Άστερίου Άργυρίου, «Προβλήματα συνάντησης τής Όρθοδοξίας και του Ίσλάμ μέ τόν σύγχρονο κόσμο», *Σύναξη* 104 (Οκτώβριος-Νοέμβριος 2007) σσ. 72-81.

²⁷ Αρχιεπισκόπου Άναστασίου, ό.π., σ. 157 έξ.

υπάρχει απλόχωρος τόπος για γόνιμη επικοινωνία και καλλίκαρπη συνεργασία²⁸.

Υπάρχουν πάντως και όρισμένοι κύκλοι στο χριστιανικό περιβάλλον, οι οποίοι διαφωνούν με τους διαλόγους, φοβούμενοι ότι κατ' αὐτούς ἡ ὀρθόδοξη πίστις ἐκπίπτει ἢ μειώνεται, ἐνῶ ὑπάρχει ὁ κίνδυνος ἀπὸ ἕναν ἀναπτυσσόμενο ἐνδοτισμό στὴν προσπάθεια τῶν ἡμετέρων συμμετόχων γιὰ συνάντηση τῆς πίστεως τῶν Ἄλλων.

Ἀξιωματικῶς εἶναι ἡ θέσις τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀναστασίου²⁹, τὴν ὁποία θεωροῦμε ὅτι χρειάζεται διαρκῶς –ὡς χριστιανική πλευρά– νὰ μὴν λησμονοῦμε: Δὲν ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ ἀπορρίπτουμε τὸν ἀλλόδοξο ἢ ἀλλόπιστο, ἐπειδὴ ἀκριβῶς τὸ Ἅγιο Πνεῦμα «ὅπου θέλει πνεῖ»³⁰, ὄντας «ὁ πανταχοῦ παρὼν καὶ τὰ πάντα πληρῶν»³¹, ἡ δὲ σωτηρία ἑνὸς ἐκάστου ἀπὸ τοὺς οἰκοῦντες τὴν οἰκουμένη εἶναι δυνατόν νὰ λειτουργεῖται μὲ τρόπους τοὺς ὁποίους δὲν δύναται νὰ συλλάβει ἢ νὰ διανοηθεῖ ἡ ἀνθρώπινη πεπερασμένη λογικὴ μας. Μὲ ἄλλους λόγους, ἐννοεῖται ἐδῶ ὅτι χνάρια τῆς ἐπενέργειας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἶναι δυνατόν νὰ ψαύσουμε παντοῦ τριγύρω μας, ἐφόσον διαπιστώσουμε ὅτι ἔχουν εὐδοκίμῃσι οἱ καρποὶ αὐτοῦ τοῦ ζωοποιτικῆς Πνεύματος, ὅπως μάλιστα ἔχουν καταγραφῆ ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο τῶν Ἐθνῶν στὴν πρὸς Γαλάτας Ἐπιστολή του³². Ἄς μὴν ἀποκλείσουμε λοιπὸν –ἔτσι ἀβασάνιστα– κανένα τρόπο καὶ τρόπο, διότι –ἂν μὴ τί ἄλλο– θὰ ἔχουμε ἀδικίσει τὸν κυριάρχῃ τῶν πάντων Θεὸ τῆς Ἀγάπης, ὁ ὁποῖος δὲν ἔπαυε ποτέ νὰ εἶναι «ὁ πατὴρ πάντων, ὁ ἐπὶ πάντων, καὶ διὰ πάντων, καὶ ἐν πᾶσιν ἡμῖν»³³.

Τὰ τέσσερα κείμενα, τὰ ὁποῖα χρησίμεψαν στὸ παρὸν μικρὸ μελέτημα ὡς σχεδίες πλοίγησις στὴ διαχρονία τῶν χριστιανικο-ἰσλαμικῶν σχέσεων, θεωροῦμε ὅτι ἦταν ἱκανὰ νὰ διδάξουν ἑαυτοὺς καὶ ἀλλήλους ὅτι ἡ συνύπαρξις μὲ τὴν πίστις τοῦ Ἄλλου προαπαιτεῖ πολλὴν ἀγάπη καὶ εἰλικρινῆ ταπεινῶσι, ὅχι ἀφ' ὑψηλοῦ ἀφορισμούς ἢ φρόνημα ἐπιτημένο, πρακτικὴς ποῦ a priori δυναμιτίζουν τὰ πάντα. Τὸ τρίτο, τὸ ὁποῖο –σὺν τοῖς ἄλλοις– χρειάζεται νὰ ὑπάρχει εἶναι ἡ ἐπαρκὴς γνώσις τῶν πιστευμάτων τοῦ Ἄλλου (ἐν πολλοῖς καὶ ἡ ἐμπέδωσις τῶν δικῶν μας), οὕτως ὥστε νὰ δυνάμεθα νὰ συζητᾶμε σὲ στέρεο ἔδαφος καὶ μὲ ἴσους ὄρους.

²⁸ Βλ. ὁ.π., σ. 159.

²⁹ Βλ. ὁ.π., σ. 167 ἔξ.

³⁰ 1ω 3, 8.

³¹ Ἀπὸ τὸ Δοξαστικὸ τῆς Ἐορτῆς τῆς Πεντηκοστῆς.

³² Γαλ. 5, 22.

³³ Εφ 4, 6.

Μακάρι ἔτσι νά γίνεται, ἐπειδή τό ἀπαιτοῦν οἱ καιροί, καί σέ κάθε περίπτωση θά ἀποβαίνει στήν κοινή ὠφέλεια τῶν ἑκατέρωθεν συνομιλητῶν³⁴!

³⁴ Ἐξόχως ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ὅσα ἐμπεριέχονται στόν τόμο *Συνύπαρξη Χριστιανῶν καί Μουσουλμάνων στή Μέση Ἀνατολή*, Πρακτικά Διεθνoῦς Συνεδρίου «Ἐνότητα στήν πολυμορφία καί βασικές ἀρχές ἐλευθερίας γιά τοὺς Χριστιανούς καί Μουσουλμάνους στήν Μέση Ἀνατολή: Συνέδριο κοινοβουλευτικοῦ διαλόγου» Βηρυτός, 3-4 Ἀπριλίου 2018, ἐκδ. Διακοινοβουλευτικῆς Συνάντησης Ὁρθοδοξίας 2021.